

Unitárius történetírás és Kálvinorthodoxia.

Első Rész.

Családügy és orthodox politika.

III. Fejezet.

(Folytatás.)

— Aristoteles ugyanott még azt is mondja: *De a tudván való és rendetlen indulatból eredt kihágás meg nem csendesedik és meg nem kisebbedik, ha szinte valaki az ő gonosz cselekedetét és fertelmes dolgát jól érti is; hanem inkább megmarad benne és megátalkodott vakmerőséggel mind végig elmegy az ő elkezdett gonosz szándékában!* (*Institutio*. II. kv. II. 23.)

. . . Ez valóban a legkézzelfoghatóbb magyarázatja, jó Kálvin, a te nagy tudományod kegyes voltának az írásban és gonosz alkalmazásának a gyakorlati életben. Ezért rendszerezítetted a tudva elkövetett ballépést az egyházadba behozott hitüldözéssel és mégis szerette volna jobb meggyőződésed azt is elhíttetni, hogy neked nem volt semmi részed abban a gonosz hírű első esetben, mely rá kényszerített arra, hogy igazi arcodat fordítsd a nagy világ felé. Innen eredt a végzetes tévedéseknek egész sorozata. Innen eredtek furcsa ellenmondásaid s a vakmerő ráfogások, mikkel bemocskoltad annak a szegény áldozatnak emlékét, a ki — magad kimondottad — a te kezeid között veszett el. (*Mosheim*. Nachrichten. 81. 107.) Ezért látunk tégedet s veled a jámbor együgyűeket jobb ügyhöz méltón fáradozni, hogy a felelősséget a világ előtt a te fölkent személyedről másokra hárítsátok; ¹⁾ holott 1561. szept. 30-án saját magad így bízattad rá példád követésére hittársadat, a navarrai király kamarását: „Becsület, dicsőség és gazdagság lesz jutalma a te fáradozásodnak; de ne mulaszt el mindenek előtt megszabadítani az országot azoktól a nyughatatlan gazoktól, a kik lázadásra ingerlik a népet ellenünk. *Ki kellene írtani az ilyen szörnyeket, mint a hogy én elpusztítottam a spanyol Servet Mihályt!*“ (*Porter*: 73. Lásd *Voltaire*: Oeuvres. IX. 491. *Génève*, 1771.) Ime te magad is dicsőíted, sőt például ajánlod azt a tettet, a melynek hasznát a kielégített bosszú gyönyörében csupán egymagad élvezted; de erkölcsi súlyát mindvégig szeretted

¹⁾ 1562-ben pl. Balduinus ellen írt feleletében, ki szemére vetette S. megölését, magára Servetre, a genfi tanácsra, a svájci egyházakra, sőt a „szelid“ Melanchthonra igyekszik vetni Kálvin, tettének felelősségét. (*Porter*: 73.)

volna elvetni magadtól. Nyugodj békével! Nyugton lehetsz ezentúl mi fölünk; nyugton azoktól is, a kik mintegy hosszú, nehéz álmoból fölébredve, szegényenl vegeyes bánattal tekintenek vissza a te sötét emlékedre. S jól van ez így: a halottak nem köztözhetik meg az élőket, hogy a múlt bűnein okúlva, a jövőt nem építsék. Mint a bosszúálló Isten dicsőségére tetőled örök kárhozatra szánt emberiség számtalan millióinak, épen úgy fényeskedjék az örök világosság a te kevély lelkednek is! A mint szellemed az elmúlás szárnyain tova tűnik előttünk, könnyült kebelled nézünk utána és tégedet ismeretlen sirodiban nem háborgatunk többé. Bocsásd meg, hogy ez egyszer köznap ruhában mertünk földéznii. De oly „minden tekintetben nagy“ ember létedre, a te föltett, sőt fennen hirdetett jóhiszeműségednek még csak legkissebb árnyékát is sehol föl nem fedezhettük vizsgálatunk alatt álló cselekedetedben. Nagyobb voltál te annál, hogysen elkövetett bűneidnek mentségét a törpe lelkek köznapi tudatlanságában avagy csupán a tőled oly sokszor kicsinylett korszellemben kereshetnők.¹⁾ Azt szívesen elősmerjük, hogy a te nagy tévedésed által felszított hitüldözésnek kiváló szerep jutott a te reád következő kor bűneiben és válságaiban. De ha e tan erkölcstelen visszaéléseit, kedves tanítványaid óhajtása szerint, rá is lehetne háritani némi

¹⁾ Révész történetírói stílusának legközönségesebb fogása, hogy mikor dicsérni kell Kálvint, akkor hasonlíthatatlanul feljűl emelkedik ez a XVI. sz.-on; mikor pedig hibáért kimenteni akarja, akkor olvasói elébe odaállítja bűnbakul a korszellemet. Távol áll attól debreczeni történetírónk, hogy elismerje, a mit Szász K. ily őszintén bevall:

— Kálvin törvényhozásának merész körvonalai az ő nagyságáról, részletei kicsinységéről tanúskodnak. *Sok dologban nemhoggy megelőzte volna korát, sőt elmaradt a mögött.* (Bpesti Szemle. XVII. 234.)

Az eddig felhozottak után csaknem fölösleges bizonyítgatni, hogy Kálvin igen sok tekintetben — előre úgy, mint hátra — maga vezette kora szellemét. Így a szabad akarat kérdésében maga megvallja, hogy az egy Sz. Ágostonon kívül az összes ker. írók, sőt minden ember, még a köznép is, ellene vannak; mégis e szót még a közhasználatból is szeretné eltílatni (*Instit.* II. kv. II. 7—9.) Szintén ily gyökerestűl kiirtaná az „érdem“ szót is. (III. kv. XV. 2.) A praedestinatio kérdésében nemcsak minden ker. nagy tudósnak, hanem még a korabeli közvéleménynek is mereven ellene szegűlt. (III. kv. XXII. 1. — V. ö. III. kv. XXI. 4. és 5. XXII. 6. és 9. XXIII. 4. stb.) Az erendendő bűnről is megvallja, hogy „a közönséges értelemmel és az emberi okossággal semmi úgy nem ellenkezik“, mint az ő tanítása. Az egyház legrégibb írói is alig szóltak valamit e tárgyról; Szent Ágostont követve mégis nem átalja kimondani, hogy „szentelen és orczátlan bestiák“ az ellenkezők. (II. kv. I. 5.) Szerinte „szörnyű tévelygés az is, hogy nem ugyancz a test támad fel“. (III. kv. XXV. 7.) A Scipiók és Catók még az erény által is bűnösök, minál pokolra vettettek. (III. kv. XIV. 3. 4.) Hol „Istennek kemény hosszúállását semmi kápiró eléggé ki nem pingálhatja“. (III. kv. XXV. 12.) Az őrangyalok, az ördögűzés, a censura, az erkölcsei rendőrség és máglya behozatala érdekesen egészíti ki e retrograd irányú, Zwínglitől messze eltávozott és igen sok tekintetben a legsötétebb középkorra emlékeztető „vallásújítást“.

— Hogy Kálvin nem volt a genfi korszellem embere, már az is mutatná, hogy száműzetett, — vallja be elég őszintén Révész lapja, mikor a sárospataki irányt kell megmosdatni. „Ezen XVI. sz.-beli reformátorok nem a korszellemet szolgálták, hanem az (ő felfogásuk szerinti) igazságot.“ *Figyelmező.* 1872. 305 — 306.

tekintetben a te alacsony és tudatlan környezetekre: azért nincs semmi szükség arra, hogy érdekedben igazoljuk és mentegessük egyszersem azt, a mit az emberiség örök törvényei elkárhozhatnak. A galádság és erőszak napról-napra úgyis eléggé érvényesülnek magok erején az emberi társadalomban. Hogy e mellett még a tudomány fenkölt tekintélyével is palástoljuk rút gonoszságukat, arra valóban nincsen semmi szükség! (V. ö. *Paul Janet* fejtegetésével Macchiavelliről. Polit. tudomány tört. Bpest. 1892. II. 64.)

*

Végig vezettük a szíves olvasót a Kálvin-Servetpör minden részletén. Beható világot vetettünk e szomorú ügyre a legkülönbözőbb oldalokról. S oly források alapján tettük mindezt, melyek 30 évvel ezelőtt az orthodox történetírónak szintén úgy rendelkezésére állhattak. A különböző eredmény, melyre mindketten eljutottunk, jellemző bizonyossága annak, hogy a maholnap csak emlékből élő protestáns orthodoxia még virágzóbb napjaiban is csupán csak a katholicus írók eltanult fogásaival tudott némi szellemi sikert felmutatni s ideig óráig tartó irodalmi dicsőséget aratni.

A fennebb kimerítőn előadottak világánál Révész Imre „*Kálvin életé*“-nek csaknem minden állítását többé-kevésbé módosítanunk kellene, nem is említve azt, hogy tévedései mellett, kisebb-nagyobb ráfogásainak földerítésével akár egy egész könyvet megtölthetnénk.

A mi tárgyunkat közelebről érdeklí, nem áll pl. az, hogy Servet kiadója a kinyomtatott *Christianismi Restitutio*-ból egy egész csomagot Genfbe juttatott volna; hogy azt ott a közönség szelvényben olvashatta Trie áruló felléptekor és hogy ez a Trie „egy kitűnő francia menekült“ volt; továbbá, hogy a főinquisitorhoz Kálvin és Trie Servetnek csak 24 magánlevelét küldötték el; s hogy Kálvin csak nagy nehezen ment bele ennek a „kitűnő“ Trienek czimboraságába és hogy végre a megijedt Servet oly együgyű módon tagadta a hitnyomozó törvényszék előtt kilétét, mint ezt a debreczeni történetíró az ő jámbor olvasóival elhitetni szeretné. (177., 178. l.) A Servet-ügynek már csak előjátékában is ennyi szembeszökő valótlanúságra akadunk, nem számítva a czélzatos ferdítések hosszú sorozata mellett a nem kevésbé czélzatos csoportosítást és jellemző ellhangzásokat, mely félre nem magyarázható vonások az egész könyvön keresztül vonuló *pia fraus*-t a figyelmesebb olvasónak azonnal szemébe tárják.

Nem kíván Révész Imre saját szavai szerint „Kálvinnak vagy bárkinek is feltétlenül ügyvéde lenni“ s ezért a tényeket „*kellő*“ egybefüggésben, híven és tisztán akarja az ő olvasói elé állítani.“ (171. l.) Mosolyt kelt e kijelentés után az a primitív fogás, hogy a történeti sorrend megszakításával a francia protestánsok heves üldöztetését helyezi hangulatkeltő bevezetésnek a Servet-ügy elébe. (V. ö. 171. 155.) Az inquisitio sűrűn fellobogó máglyáira rámutatás után rögtön Kálvin nevének halálát adja elő, hogy a nagy reformátor gyöngéd szívét megvilágíthassa. Majd Bolsecet, Kálvin leggonoszabb

ellenségét, lépteti fel s az ő dühös rágalmaira s a méltatlanul bántalmazott Kálvinnak korát meghaladó irodalmi érdemeire következik nyomban a gyászos Servet-ügy tisztázása, tisztázása azok előtt, kik Révészünk szavai szerint: „borzadva fordúltak el Kálvintól, mint a türelmetlenség sötét, átkozott képviselőjétől.“ (171. l.)

Kálvin keresett ártatlanságának hebizonyítására egyik fő érve a debreczeni történetírónak az, hogy a legkevesebb befolyással bírt a genfiekre Servet elítéltetése idején. (201. *Egyh. és I. Lap.* 1864. 689.) De ha attól a gyanúsán hangzó „*kellő* egybefüggéstől“ egy kissé eltekin-tünk, könnyű észrevennünk, hogy már 1553. szept. 3-án a felséges Istent látták a genfiak Kálvin személyében, az úrvacsorához tolakodó libertinek előtt megjelenni; ki már a következő nap (s így tehát közvetlen a Servet-pör elején!) diadalt ül összes ellenein (152—155. l.) s ki 1555-ig is, mikor végkép kiírtotta a hatalmának ellenszegülőket, a legfőbb úr volt Genfben, hol „semmi se történt, a mire Kálvinnak vezérlő befolyása ne lett volna“ (240. l.), s hol, saját dicsekvése szerint: „több mint 3000 oly zavarnak vette elejét, melyek különben e várost feldúlták volna.“ (280. l.) Egyike lehetett az itt említett zavaroknak kétségkívül a Servet ügye is, kire nézve még Révésznél is ott olvashatjuk Kálvin félre nem érthető czélzását: „ő kötelességének tartotta, hogy e megátalkodott és megszelídíthetetlen ember, a *mennyre tehetségében állt*, megzaboláztassék, hogy a ragály tovább ne terjedjen.“ (180.)

Másik főérve a debreczeni történetírónak az, hogy a XVI. sz.-ban „nem volt Európában oly állam, hol Servetet az ő kegyetlen végsorsa el nem érte volna.“ (197.) Ez érvnek igaz voltát, mint láttuk, egyedül a szabad Nápoly is meghamisítja, hova Servet akkor épen útban volt. Nem akarunk ezúttal az ilyen hangú védelem erkölcsstelen voltára rá mutatni, csupán Channingnek egy találó helyét juttatjuk olvasóink eszébe. „Megengedve ennek a mentésnek igazságát, mi az egyéb, mint az útonállónak okoskodása, a ki az útazót kirabolja és meggyilkolja, mivel az úgy is épen azon a ponton volt, hogy egy más rablónak a keze közé essék, vagy hogy egy más gyilok készen volt rá, hogy a véres tettet végrehajtsa.“ (*Channing* válogatott művei. III. kt. 10.)

Csaknem ily sikamlós erkölcsi alapon áll Révész Imre akkor is, midőn „Servet iszonyú végsorsára nézve egészen ártatlannak“ vallja Kálvint (199.), holott előbb ő maga is beismeri: „Nem hiszem, hogy volna csak egy is olvasóim között, ki kárhoztató ítéletet ne mondana azok felett, kik ez embertelen ténynek szerzői valának.“ (197.) A teljesen ártatlan Kálvint legföljebb csak annyi terheli Révészünk szemében, hogy „Servet kivégeztetését, *annak megtörténte után*, nyilván helyeslette s azt igazolni törekedett.“ (*Egyh. és Isk. Lap.* 1864. 1050.) Azt csak „sajnálni lehet“, mondja más helyen, „hogy Kálvin nagy lelkével nem emelkedett ez ügyben minden tekintetben feljül korának színvonalán, s a halálos büntetést nem eszközölte ugyan, de mégis elnézte és nyilván helyeslette.“ (*Kálv. élete*: 201.) S mindebből csak az következhetik az orthodox dialektika szerint,

hogy Kálvin Servet „végsorsára nézve egészen ártatlan.“ Meglepő, hogy Révész nem tudta észrevenni védői buzgalmában, hogy a Kálvin ártatlansága érdekében itt védelmezett álláspont csalódásig hasonlít azon órgazda álláspontjához, a ki nem vesz ugyan részt magában a gyilkosság elkövetésében, de elnézi azt s helyesli is „annak megtörténte után“; sőt nemcsak helyesli, hanem még azzal is igazolni törekszik beleegyezését, hogy a szerzett haszonban ő maga is osztozni kíván. Ily szép helyzetben tűnnék fel a nagy Kálvin, ha „védő ügyvéde“ okoskodása elfogadható lenne. Még különösebb eredményre vezet a debreczeni történetírónak azon erőlködése, melylyel a halálos ítélet felelősségét minden módon csak az egyedül vétkes genfi törvényszékre igyekeznek vetni. (*Egyh. és Isk. Lap.* 1864. 1082., 1083.) Hisz ha Kálvin egészen kimentí Révész Imre előtt a mindenható korszellem, mennyivel inkább ártatlannak mondható az a törvényszék, melynek ítélő birái a „minden tekintetben nagy“ Kálvinnál sokkal tudatlanabbak voltak? S így tehát a már sokszor bemutatott Révész logika szerint Kálvinnál még sokkalta kevésbé lehetne „kárhozható ítéletet mondani“ azon szegény tudatlanok felett, kik Révészünk szerint „Servet embertelen halálának szerzői valának.“

Többi orthodox komolyságú érvei tudós történetírónknak: Servet „mintegy rajongva kereste a máglyát“, mégsem valódi vértanú (22. és 202.); még megköszönheti, hogy Genfben máglyát gyújtottak számára, mert csak ez tartotta fenn nevét az utókorra. (203.) Kálvinnak bár semmi része sem volt „a genfi eljárásában“, mégis tisztelnünk kell ő benne azt a bizonyos hősiességet“, melylyel helyeselte kezébe került ellenfele megégetését, mitsem törődve a protestantizmusra ebből háramló veszedelemmel, mikor mintegy maga is tetteleg igazolta a katolikusok eretneküldözését. (199. és 203.) Bár Kálvin sohasem bocsátott meg áldozatának, még az utolsó órában sem; mégis Servet viseltetett „Kálvin iránt valami különös engesztelhetlen gyűlölséggel.“ (194., 195. és 201.) Bár maga Kálvin megvallja, hogy Servet csak „itt akart keresztül útnazni“, mégis Révész egy lappal előbb csaknem egy egész hónapon át Genfben lappangtatja titokban; s bár a halálos ítélet egy szót sem tud arról, mégis debreczeni történetírónk szerint ez a „léha lelkületű“ és „sikamlós beszédű“ idegen föl akarta bujtani Kálvin ellen az erkölcsös genfieket. (180. és 172., 179.) Bár maga Kálvin nyíltan elismeri Révésznel, hogy Servet ellen vádlónak ő maga önkényt lépett fel, mégis erre Révészünk szerint „a tanács tagjai által is felszólított.“ (180., 181. és 183.) Bár kitűnő és a vitakozást keresve kereső tudós volt különben Servet és már előbb a Kálvin érdemes szolgáját könnyedén legyőzte, mégis semmi figyelemre méltót sem tudott mondani a Kálvinnal való szembeszállásnál. (172., 182—184. stb.) Bár Kálvin indított főbenjáró pört ellene, mégis „Servet volt az első, ki törvényes ünnepélyességgel és komolysággal halált kért ellenfelének fejére.“ (181. és 186.) Bár Servet kértére és Kálvin nagy bosszúságára maga a tanács sürgette az ügynek a helvét egyházakhoz való terjesztését, mégis a debreczeni történetíró szerint „Kálvin ebbe is szívesen bele

egyezett s nem ellenzette ezt a tanács sem.“ (185.) Bár a berniek és bázeliak intőleg felszólaltak, mégis Révész szerint mind a nyolcz megkérdezett hatóság „rettenetes egyhangúsággal S. végveszedelmét kívánta.“ (187. 188.) Bár a genfi ballépést Kálvin külföldi barátai csak utólag helyeselhatték, mégis már a svájci egyházak kárhóztató ítéletéhez Révész szerint mindjárt „több tekintélyes egyes tudósok is csatlakoztak.“ (188.) Bár maga Kálvin leszidja Farelhez írt levelében Perrint, hogy betegem is feljött a gyűlésbe, hol mindent elkövetett Servet megmentésére; mégis Révész szerint „senki sem volt, ki némi enyhítő körülményt hozott volna fel, engedékenységről és kegyelemről szólott volna“ s maga Perrin otthon maradt, betegnek tetteve magát.¹⁾ (188.) Bár a genfiak 1537-ben minden pápistás törvényt eltöröltek s „a ref. vallás alaptételei Genfben állami köztörvényekké tétettek;“ mégis most Servet elítélésénél „azon régi, római szentbirodalmi törvényekre támaszkodtak, melyeket Genf a maga részéről is saját államtörvényeinek tekintett.“ (50. 189.) Bár „a többség“ Révészünk szerint „a köztársaság régi törvénye szerint“ ítélte Servetet máglyára; mégis a kegyes és következetes Kálvin most a „pallas általi kivégeztetést“ (s így tehát a törvény megszegését?) javallta. (188., 193.) S bár „az összes keresztyénség közjáva kívánta“ Révészünk szerint Kálvintól „azt, a mit ez ügyben tett“; mégis egyet sem küldött máglyára rettenetes következetessége azon libertinek közül, a kik pedig a Servetnek tulajdonított „felforgató elveket“ a legnyiltabb vakmerőséggel vallották. (201., 179., 185. V. ö. 126. stb.) S bár Révészünk szerint „sem a humanismus, sem a valódi keresztyénség elveivel igazolni nem lehet S. kivégeztetését“ s mind pedig különösen a XVI. sz. közvéleménye merőben elítélte Kálvint a Servet elleni kegyetlen eljárásért; mégis ugyancsak Révész szerint „a XVI. századi fogalmak, positiv törvények és gyakorlat“ teljesen fel is mentik őt a bűnösség vádjá alól. (197—199. V. ö. *Ejyh. és Isk. Lap*, 1864. 818.) S mindezekből orthodox dialektika szerint napnál fényesebben kiviláglik az, hogy „Kálvin egyénisége a Servet iszonyú végsorsára nézve egészen ártatlan“ s „a legnagyobb történeti tudatlanság“ vakságában szenvednek mindazok, a kik „nem is annyira a protestantismust, vagy éppen a genfi reformált egyházat, mint sokkal inkább magát Kálvint teszik e miatt felelőssé.“ (199. 201.)

Hasonló módon és szintén oly kegyes logikával készültek egy másik kitűnő orthodox egyházban a szentek legendái is. Csak hogy míg e legendákat a *pia fides* naiv költészete lengi át igen gyakran, addig a protestáns orthodox író a tudomány szent nevében köti rá tudatlannak nézett olvasó közönségére a maga igaznak vallott költeményeit és nem egy ízben nagyon is öntudatos ráfogásait.

A szent czél érdekében teszi mindezt ő is bizonyára, a ki bárminő tettet képes volt helyeselni, a mit a „hihű“ elődök Isten nevében

¹⁾ Lehet különben, hogy itt Révész egyszerűen csak nem értette meg a latin szöveget: *Simulato per triduum morbo, in curiam tandem ascendit* etc. *Trechsel*: I. 257.

az orthodox egyháznak hasznára vagy előmenetelére valaha elkövetek. Révész is utóbb már alig törődött az eszközökkel, csupán a lehető legkedvezőbb szempont és a *kellő* világítás megválasztására volt egy kis circumspectus ügyelettél. S annyira jutott végre a siker bálványozásának sikamlós lejtőjén, hogy utóbb még egyházi szószekről is hirdetni kezdte az üdvösnek talált orthodox igazságot: „Az *Idvezítő* (!) már arra inti azokat, a kik ily úton (értsd: *nem igaz úton!*) lettek gazdagokká, hogy a *hamisan gyűlt vagyont fordítsák jótékony, nemes célokra.*“ (*Révész I. egyh. beszédei*. Kiadta Révész Kálmán. Bpest. 1890. VI. füzet 11-ik beszéde: *A hamis sáfárról.* — V. ö. *Ev. Egyh. és Isk.* 1891. 149.) Mely jeles szépségű orthodox elv, ha jól megnézzük, alól rút halfarkban végződik. Mert ha nem csalódunk, Debreczen prófétája e szavak merész kimondásával nemcsak sanctionálja a bűnt, hanem egyszersmind hathatós tényezőt kíván benne nyerni az általa oly hön ápolt orth. egyház és iskola építésére. Igen illik egybe az ő „hős Méliuszának“ harcra buzdító szózatával: „Krisztus nem a *harczólnak*, hanem a *győzőnek* ítéli oda a jutalmat.“ (*Kiss Áron*: M. ref. zsinatok. 562.) Úgy szintén a háromszáz éven át győztes Kálvinorthodoxia fényes diadalkoronájával: „*Istennek dicsőségére*“, mely nem egy igazhívó szemében még ma is sokkal fénylőbb, ragyogóbb lehet, mint a Jézus-atyák ismert aranysugarú vezércsillaga: „*Finis sanctificat media*“ . . .

Mily szédületes örvénybe ragadta nem egyszer a különben jóindulatú szorgalmas és munkás író a pártúl fogott orthodoxia, melynek veszendő ügyére a világosabb pillanatokban ő maga is csak szánalommal tekinthetett (*Egyh. és Isk. Lap*, 1863. 1408.), legvilágosabban mutatja az, hogy „*Kálvin életé*“-ben a tudatlan tömeg tapsaiért képes volt lépten-nyomon feláldozni saját jobb meggyőződését s a Szilágyival folytatott nagy vitában a pillanatnyi győzelem kedvéért nem sajnálta áldozatul hozni saját írói hírnevét és szeplőtelen írói hitelét is.

Példákkal a Szilágyi ellen alkalmazott sophismák felsorolásánál már eddig is bőven szolgáltunk. Mindezeknél élesebben reá világít Szilágyi oly találó szavaiként: *Révész Imre hamisnevű tudományára* az itt alább bemutatott eljárás, melyre kellő absolutiót a legvakhitűbb orthodoxia sem fog sem Genfben, sem Rómában kieszaközölni.

Tudós Révészünk, hogy Kálvin hibáját annál könnyebben a XVI. sz.-ra foghassa, minden fontosabb lépésnél bűnbakot vagy pedig társakat állít melléje, hogy így a „legnagyobb“ Kálvin bűnrészessége mindenfelé megosztva a legkicsinyebbé vagy a semmivel egyenlő értékűvé törpülhessen. Ezért látjuk, hogy a hirhedt viennei áruást Révész munkájában nem más, hanem csak maga a tudós és kitűnő Trie intézi; Servetnek el nem tagadható letartóztatását pedig Kálvin mellett az „egész konsistorium.“ (*Kálv. élete*: 180.) Kálvin világos beismerésével szemben nem akar ugyan e pontra a debreczeni történetíró később súlyt fektetni (*Egyh. és Isk. Lap*, 1864. 1013. vesd össze: 1050.); mindazáltal az ő felfogásában a tudós

Kálvinról legott a tudatlan syndikusra háramlik minden felelősség, a ki elmulasztotta Servet elfogatásakor figyelmeztetni profétáját a keresztvénségre és a *hazai* törvényekre. (U. o. 1082.) Furesán áll meg már most ez orthodox igazságszolgáltatással szemben magának Révésznek egy előbb közölt nyilatkozata: „Minden nyilvános dolgokban a syndikusok a lelkipásztorokkal *együtt* lépnek fel s a lelkipásztorok folyvást mellettök vannak“ (104. 105.) és egy hasonlíthatatlanul nemesebb lelkű protestáns írónak őszintébb kijelentése: „*A genfi syndikusok tehetetlenek voltak a lelkészekkel szemben.*“ (*Bpesti Szemle*. XVII. 231. 232.)

A genfi tanács előtt megindult főbenjáró pört Révészünk szerint mindenki intézi: Kálvin szolgája, testvére, ügyvéde, barátai, lelkész-társai, csak egyes-egyedül maga a most már legkisebb Kálvin nem. Végre valahára okt. 23-án összeül ítélre a „kis és nagy tanács.“ (188.) Az a nagy tanács t. i., melynek pár nappal előbb Révész szerint is az „ügynek ellátatása“ még Servet könyörgésére sem engedtetett meg. (186.) Mi nem volt egyéb, mint köznapi nyelven szólva: éppen a nagytanácshoz való fölebbezés meggátlása, hogy Servet meg ne menekülhessen. És mégis később Révész a nagy tanácsot is belevonja Servet halálítéletébe. Ime mily orthodox alapon beszél a debreczeni író a „halálos büntetést sürgető többségről“: a 25 tagú rendes tanácsot, melyből a libertin rész Révész szerint az ítéletkor otthon maradt s melyben Kálvinnak egy tuczat francia párhíve képezte volna azt a sokat emlegetett többséget (*Nisard*: l. 300.), olvasói előtt csaknem megtizzszerezi s mind a két genfi tanácsot, a „tizenhatost“ és a „kétszázast“, az alsóbb és felsőbb forumot! mosolykeltő képtelenséggel egyszerre és együtt működteti Kálvin érdekében és az orthodoxia nagyobb dicsőségére. Később is, csak-hogy a merész historiai falsumot Szilágyi F. az ő saját könyvéből fejére ne olvashassa: a „60 tagból álló *külön* tanácsot“ hivatja egybe, mely a genfi törvényszékkel, s tehát ismét csak az alsóbb forummal, együtt ítéljen Servet ügyében. (*Egyh. és Isk. Lap*. 1864. 1082.) A mi még különösebb, ez a 60 tagból álló külön tanács egyszerűen nem létezett 1526. óta, mikor a köztársaság e régi intézményét a genfiak a kétszázas nagytanácsra bővítették ki. (*Bpesti Szemle*. XVII. 228.) — Ime így csinálják orthodox tudósaink „az igazság eltozogatlan barátjai“ számára a kálvinista egyháztörténelmet!

Még ez mind nem elég: Révészünk e jeles hadi művelet után eljút csakhamar a legnagyobbra is. Nemcsak a konsistorium, nemcsak a kis és nagy tanács, nemcsak Kálvin barátjai, szövetségesei és elválhatatlan érdektársai vesznek élénk részt a Servet halálában; hanem bűnrészes orthodox írónk szemében az egész XVI. sz. s így tehát bűnrészesessé válik első sorban maga az áldozatul esett Servet Mihály is. „Miért nem teszszük felelőssé — így kiált fel több ügyességgel, mint igazságszeretettel — *éppen magát Servetet is, a ki irodalmi művében nyilván hirdette, hogy az eretnekeket halállal kell büntetni!* Servet maga mondja, hogy a javíthatlan és gonoszságban megátalkodott eretnekeket, „incorrigibiles, in malitia obstinatos“,

halállal kell büntetni. „*Hoc crimen est morte simpliciter dignum, et apud Deum et apud homines.*“ (*Christ. Restitutio*. Pag. 656.) E tekintetben Servet sem oly igen előzte meg tehát korát!“ (*Egyh. és Isk. Lap.* 1864. 1051.)

Vajon mi lehet oka annak, hogy e kétségkívül legfontosabb érvet, melyvel a gyanútlan hívek előtt oly fényesen legyőzte Szilágyi Ferenczet, nem használta föl előbb Révész Imre az ő fő művében, hol pedig el nem mulasztja fölemlíteni (175. l.), hogy a bécsi császári könyvtárban maga is szemlélte Servet idézett művét,¹⁾ azt a nagyhírű eredeti példányt, melyről Németország tudósai számára Berlinben és itt Kolozsvárt annyi másolat készült s csak a múlt század elején a mi főiskolai könyvtárunk felégetése alkalmával kerülhetett oda? (*Bock*. II. 358. 359. *Wallace*. I. 460.) S vajon mi az oka, hogy később a *keresztyénység* körén kívül álló unitáriusok ellen szitogatván népének hamvadó gyűlöletét, élesen szemökre hányja amazoknak Servet nagy következetlenségeit s épen csak ezt az egyet, a legnagyobbat, a Szilágyit diadallal leverő főfő argumentumot hagyja a be nem avatottak legnagyobb bámulatára szintén említtetlenül?²⁾

„*Mondhatnám* — ezt mondja a kegyes Révész e későbbi művében — hogy az európai *népek*, fejedelmek és theologusok stb. határozott *gyűlölettel* is viseltettek az unitáriusok iránt... E mellett, *úgy látszik*, hogy az unitáriusok is, ha hatalomra jutottak, nem valami nagyon iszonyodtak a bosszúállástól és vértől.“ (*Méliusz P. emlékezete*. Debreczen. 1873. 30.) És e szép történeti igazság, az *unitárius* bosszúállás és vértől nem iszonyodás bebizonyítása végett van szüksége a jámbornak a kegyes Kálvin áldozatául esett *katholikus* Servet újból elévonására. Legyen neki az ő kívánsága szerint! Hadd diadalmaskodjék még egyszer, utoljára, a régi rozsdás orthodox logika! — „Ha egyes ember az irodalom vagy tudomány mezején valami botlást vagy méltánytalanságot követ el, azt ő maga, vagy más, helyrehozza s vissza van állítva az igazság mérlege“, — e súlyos vallomást ejti ki Révész két évvel utóbb, midőn az elebb a nagy Kálvin mellé állított „hős Méliusz“, „a reformátzió megmentőjét“, „a magyar nemzetiségnek s hazánk alkotmányos szabadságának és önállóságának egyik hatalmas megvédőjét“ a felbuzdult s emlék után látó debreczeniek előtt egy józanhangú felszólalással, a hazai tudományosság ítélőszéke előtt pironkodva, ismét a mindennapi emberek sorába igyekszik visszasüllyeszteni. (Néhány szó Méliusz P. sirjáról. *Figyelmező*. 1875. 515. Vesd össze 1873. évf. 4. 27. 31. stb.) Ám a más-

¹⁾ Vesd össze: „El kell jönni az időnek, sőt el is jött az immár, a midőn a magyar protestáns egyháztörténelemmel foglalkozó írókat minden lehető ponton magokhoz az eredeti forrásokhoz kell utasítani és ha nem mennének, *korbácscal is oda kell hajtani őket.*“ Így nyilatkozott az ő bécsi tanulmányútja után a buzgó Révész Imre. (Lásd *Prot. Egyh. és Isk. Lap.* 1892. 487.)

²⁾ Tudtukkal csak a szentháromságot ostromló Szeremlei Sámuel használja fel még egyszer, Servet szavaira útalással akarván a „*Servetus fattyai*“ ellen indulatoskodó Méliust kimenteni. *Prot. Tud. Szemle*. 1870. 5.

hitű Servettel szemben sohasem hozta helyre a világosabb órákban oly tüprengő és lelkiismeretes író sem a szent czélok érdekében elkövetett históriai botlásokat, sem a „pia fides“ megmentésére végbevitt írói méltatlanságot. E feladat reánk néz, kiknek kezénél van Servet három művének ép' oly becses, mint a mily ritka többszörös példánya, köztük a Kálvintól nagy sikerrel kipusztított *Christianismi Restitutio* betű szerinti utányomása, mely csaknem ép' oly ritka, mint az első, szerzőjére nézve oly végzetessé vált viennei kiadás. (*Wallace*. I. 433.)

E könyvből majd oda hátrább olvasóink elé terjesztjük az egész hivatkozott „Epistola 27“-mát. Mindenki látni fogja belőle, hogy Servet a Révész közölte súlyos nyilatkozatban csupán az apostolok korabeli Ananias és Saphira hirtelen halálát hagyta helyben, kikről fősvény és hazug voltukért a szentlélek nyilvánvalóvá tette, hogy megrögzött, javíthatatlan bűnösök s így tehát méltán lehettek halálra méltók az apostolok szemei előtt. Más időkben és más bűnösökre nézve Servet a száműzetést és excommunicatiót ajánlja. Ugyanezt ajánlja a nyilvánvaló eretnekségre nézve is. „*Schismata et haereses ita initio puniebantur durante apostolicae traditionis restitio*“, — mondja hat sorral alább a Révész Imre megcsonkított és értelmileg elferdített idézeténél. Könyvének más helyei is megcsonkítják Servet e felfogását. (V. ö. 634. 654. 659.) Már 1530-ban így szól Oecolampadhoz írt levelében: „A mit már egyszer kimondottam, nekem kegyetlenségnek tetszik azért megölni az embereket, mert a biblia megértésében tévedtek.“ (*Mosheim*: Anderw. Vers. 393. *Tollin*: Servet M. jellemrajza. 21.) A genfi tanács előtt is nyíltan hivatkozott ugyane nézetekre. (*Trechsel*: I. 308. 237. *Porter*: 39.) Maga Kálvin volt az első, ki Servet 27-ik levelét az eretnekek üldözéséről írt könyvében bizonyító erősségül fölhozza. (*Defensio Orth. Fid.* 9.) Csakhogy ő e ponton még annyira híven közli Servet szavait, hogy a sajtóságos tekintélyre hivatkozásnak tarthatatlan volta is nyomban kiderül. (The passage, as cited by Calvin himself, concludes with an assertion that, in the primitive church, schisms and heresies were punished solely by excommunication. *Porter*: 62.) Révészünk eltagadhatatlan érdeme, hogy e végzetes helyet nem csekély szabadsággal egyenesen az „eretnekekre,“ sőt magára Servetre vonta s a Szilágyival lefolyt nagy vitában a neki fölösleges részek lefosztásával alkalmassá tette a vele szemben álló irodalmi ellenfél — lebunkózására. Dicsőült hitbajnok-előde, az első debreczeni orthodox püspök és egyházi író, lebeghetett e több mint merész orthodox remeklésnél Révész Imre előtt követendő példányképül. Az ő legkedvesebb „hős Méliusza“ szintén oly vitézül forgatta az ilyfajta fegyvereket s ép' oly törül metszett orthodox érvekkel küzdött a hitviták terén az elmúlt régi jó időkben, mert ez elszánt hitbajnok szerint: „Krisztus nem a harczolónak, hanem a győzőnek itéli oda a jutalmat.“ S e kétes értékű győzelem kedvéért még magát a szentírást, még magát az „Isten beszédét“ is képes volt debreczeni prófétánk az ő csalatkozhatatlan nézeteinek támogatására helyen-helyen

megjavíthatni;¹⁾ nem is számítva azt a művelődéstörténeti értékű bátorságot, hogy ez orthodox kegyességű írónk egyik hitoktató művét magának a legfőbb patronusnak, egyenesen az Istennek merészelte ajánlani.²⁾

A fennebb előadottak nyomán hű képet alkothattak magoknak olvasóink a Kálvin-Servet ügy felől; megismerhették, minő szellem lelkesítette Révész Imrét „*Kálvin élete*“ megírására és mint kényszerítette az elnyomott igazság Szilágyi Ferenczet nevezetes felszólalására, nem tűrhelvén szó nélkül, hogy a történettudomány a „pia fides“ nevében felekezeti érdekek számára kizsákmányoltassék.

Megítélhetik ezekből, vajon igaza volt-e Révész I. tudós sárospataki bírálójának: „Szerző írói büszkesége még annyi örömet sem akar engedni ellenfelének, hogy őt megtámadhassák.“ (*Sárospataki Füzetek*. 1864. 359.) S vajon igaza volt-e azon budapesti kezdő kritikusknak, a ki „*Kálvin élete*“ fölött érzett elragadtatását ily költői szárnyalású szavakkal ünnepli: „Megjelen előtted a hideg, szigorú alak, mely minden hazugság, tettetés, hízeltől, sőt csak a gyengéd kiméléstől, palástolgatásától is a véteknek utálattal fordult el; megjelen előtted és elhal a szó ajkadon, ha hízeltől, érdemem feljül magasztalólag akartál szólni. Érezed, hogy ez alak előtt állva, az igazság hatása alatt vagy, csak a tiszta igazságot kell kutatnod, csak ezt szólanod . . . Megmozdulna tán a 300 éves sír, ha a bennnyugvót hazug dicséretekkel akarnád felmagasztalni!“ (*Prot. Egyh. és Isk. Lap*. 1864. 591.)³⁾

De megítélhetik ezekből egyszersmind azt is, hogy vajon illet-e Révész Imréhez, hogy Kálvin „dicső, magasztos jellemét“ „Szilágyi és Barni úrék méltatlan és alapnélküli vádjai ellenében“ a fennebb méltatott, követésre éppen nem ajánlható módon és nem

¹⁾ Hogy Mélius az ő tudóskodó idézeteiben minduntalan meghamisítja a szentírást, arról bárki könnyen meggyőződhetik. Könnyű belátni, mit művelhetett az a szóbeli vitatkozásoknál, a ki a nagy közönség elé szánt műveiben is ily könnyedén bánik a bizonyító erősségekkel. „Szabad-e ötleteinket, melyeket a holnap nap elseperhet, Isten örökös ígéje gyanánt árulnunk?“ — kérdi az ily eljárásra Ballagi. (*Tholuck: A biblia*. 176) És mindez abban a korban történt, mikor Károlyi Gáspár keményen kikelt a biblia tördői vagy meglopói ellen.

A tudósabb kortársak előtt nem maradhatott sokáig rejtve Mélius fogása. Dávid Ferencz arra utasítja olvasóit, nézzék meg az idézett helyeket s azután ítéljenek, mily arczszal mert Mélius ilyeneket állítani. (*Refutatio Scripti P. Melii*. Ú4. *Jakob: Dávid F. emléke*. 78.) Legújabbban Kiss Áron ítéli el Mélius nem egyenes eljárását. *M. ref. zsinatok*. 73.

²⁾ „Az Szent Jánosnak tölt jelenésnek . . . magyarázása.“ Debreczen, 1568. Aláírása ez: „Te isteni felségednek debreczeni juhaival méltatlan nyomorult pásztor. Juhász Péter de Horhi.“ „Magát az Istenséggel egyenes és közvetlen érintkezésbe tenni nem állá“, — jegyzi meg Szilágyi Ferencz Beythérről, ki Mélius példáját köve ni jónak látta. *Egyh. és Isk. Lap*. 1864. 1520.

³⁾ Az 593. lapon ez áll: „Kálvin *jelesen* Genf alkotmányának s polgári törvényeinek reformálása teien *oly erőfeszítéssel dolgozott, hogy Genf nyikvános hálóját s ajándokát érdemlé ki*. 102. l.“ Révésznél pedig az idézett 102. lapon ezt olvashatjuk: „Midőn majdnem két év múlva a munkálat be lett végezve, *egy hervó igen jó (?) borral ajándékozott meg nyikvános hálójából*.“ E rövid egybevétel s hű képet nyújt az ifjú Farkas József lelkes panegyricumáról.

éppen kifogástalan eszközökkel megvédelmezvén, ő, a ki saját elismerése szerint „a polemiai fegyverek megválasztásában, forgatásában is a lehető legnagyobb önmérsékléssel igyekezett eljárni“ és e szerény kijelentés mellett ugyanakkor azt is ígéri, hogy „e tárgyhoz“ a Ballagi lapjában „többé szólni nem fog“, rövid pár hét múlva már ugyancsak ugyanott ily kegyetlen diadalt ül a nem igaz úton levert ellenfelen:

— Különös gyönyörrel olvastam és pedig több ízben végig olvastam Szilágyi F. úrnak beszédeit. Gyönyörrel olvastam azokat, mert bennök és általuk számomra igen fényes elégtétel van szolgáltatva. Ugyanis azok után, a miket én az olvasó közönség iránti tiszteletből *s a tudomány iránti szeretetből mindenütt (!) a közvetlen forrásokra támaszkodva előadtam . . .* a leghatározottabb bizonyítványt adta ki *a maga tehetetlenségéről* és nyilván vallást tett arról, hogy magát *a fenforgó ügyben a tudomány mezején legyőzötve érzi!*“ (*Prot. Egyh. és Isk. Lap.* 1864. 1339. — V. ö. 1185.)

Érdekesen egészíti ki e vonás a Kálvinorthodoxia legutolsó győzedelmes nagy hitbajnokának jellemképét. A fennebb felsoroltakhoz hasonlóan még számos apróbb-nagyobb esetet hozhatnánk fel Révész történetírói munkásságából igaztalan eljárásának megvilágítására. Akár az egész emlékünnepi „*Kálvin életét*“, avagy a szintén jubileumos „*Méliusz Péter emlékezetét*“ bemutatnánk csaknem betűről-betűre a legjellemzőbb adalékul, mint használja fel leleményes szerzőjük a komoly történettudományt hol a pillanatnyi siker, hol a maradandóbb hatás: a minden áron elérni óhajtott szent czél érdekében . . . És ugyanazon író művelgeti mindezt, a ki kevéssel előbb „feltétlenül és korlátlanul szabad tudományos vizsgálódást“ követelt a theologia egész mezején s az egyháztörténelemre nézve bátran kimondta: „*Tiszta világtításban kell előttünk állani a reformatio egész korának*“, mert Krisztus szavai szerint: „*Megismeritek az igazságot és az igazság szabadokká téssen titeket*.“ (*Egyh. és Isk. Lap.* 1863. 966. 970.) És e legszebben hangzó modern szabadelvűség után ugyanezen író nyíltan kifejezett szájalommal tekint az orthodoxok álláspontjára s őszintén elismeri, hogy a protestáns orthodoxia éppen úgy, mint a katolikus egyház, ki akarta írtani a tudományok egynemelyikét, csakhogy az emberiség előhaladását meggátolja. (*U. o.* 1863. 1405. 1408.) Mindezt ekkor még elmondhatta, „mert a közönség mystifikálása sohasem volt mestersége.“ (*U. o.* 1470.) A kath. klerusról pedig el nem mulasztja utóbb saját közönsége előtt is tanulságos példákban bemutatni, mily tartózkodás nélkül úzték ezek az oklevélhamisítást egyházuk nagy hasznára és a történelem még nagyobb kárára; sőt szerinte még a főpapok is foglalkoztak nem egy ízben e szép mesterséggel . . . (*Figyelmező.* 1871. 323—327.)

Mindezek után még csak Szász Károly valóban szép tanulmányának (*Kálvin*, Bpesti Szemle, 1878. XVII. 209—245.) elolvasására kérem az érdeklődő olvasót és azután bátran ítélhet: igazságtalan volt-e az én „*Unitáriusok Magyarországon*“ cz. művem az ismert Servetügyben Kálvin és az ő Révészé iránt és joggal panaszkodott-e

az egyházjogtan pápai tanára arról, hogy én Szász Károlyt sokkal nemesebb és igazabb lelkűnek tudom elismerni a Servetpör tárgyalásában, mint a „*Kálvin Élete*“ orthodox történetíróját . . .

Több, mint sajtáságos, itt e ponton az ifjú Révész Kálmánban a dícséretes fiúi buzgalom mellett azon nagymértékű családi elfogultság, mely szerint erőnek erejével Ballagi Mórt tolná fel közénk ítélő bíráló, a kinek nézete azért volna szerinte illetékebb, mert akadémiai emlékbeszédében kímélettel és szépen nyilatkozott elhunyt irodalmi ellenfeléről.

Nem látszik tudni Révész Kálmánunk arról, hogy mi tulajdonkép feladata egy ily akadémiai emlékbeszédnek; azt sem akarja észrevenni, hogy éppen a bizonyító erősségül felmutatott beszéd egyike Ballagi leghiányosabb munkáinak. S azt már éppen, elismerjük, teljes lehetetlenség volt neki belátnia, hogy a Ballagitól Révész Imre felől nyilvánított elismerő vélemény a sajtászerű mellékkörülmények miatt a legkevésbé sem lehet bárki fiára nézve is irányadó.

Harmincz évvel ezelőtt, 1864. őszén kellett volna hitelesen megtudakolnia Révész Kálmánunk, mit tart Ballagi a legközelebb lefolyt egyháztörténeti polemiáról, mikor „*Kényszerült expectoratio*“ cz. alatt maga a pórul járt szerkesztő is kifakad a diadalmaskodó orthodoxok részéről ártatlanul szenvedett méltatlanságokért:

— Midőn lapunk, rendeltetéséhez képest, hazai termékeinkről is kezdett szólni, embereink nyenyúljhozzám természete új viharokat vont a szerkesztőség úgy sem igen verőfényes egére. Igen, mondják többen, nálunk még kevesen vannak, kik az önfeláldozással járó komoly tudományak szentelnék napjaikat, azokat tehát méltányló elismerés által biztatnunk és nem idétlen kritika által elrettentenünk kellene. De hát vajon R(évész) dícséretreméltó irodalmi munkássága vesztett volna-e azáltal közbecsülésben, mert Sz(ilágyi) egy-két pontra nézve igazítást hitt tehetni munkáján? *S szükséges volt-e azért a dolgot úgy élire állítani, hogy a szerkesztőségnek nem maradt egyebe, mint saját husába vágni a kést? . . .* Avagy csakugyan az lenne a „*Prot. Lap*“ szerkesztőjének munkadíja, hogy *minden ember gyöngéjeért ő lakoljon?* (*Prot. Egyh. és Isk. Lap.* 1864. 1472—1474.)

Ime egyik generalis kulcsa Szilágyi meglepő gyors elhallgatásának és Révész Imre merészen bizakodó sikerének a Kálvin-Servet ügyben. Úgy rémlik nekünk, mintha a Kálvinegyház akkori jeles vezérférfiai között is akadtak volna olyanok, a kik a pillanatnyi haszonért vagy a minden áron elérni óhajtott szent cél érdekében készséggel magukra vették Révész irodalmi harcának szemlélésénél azt a díszes szerepet, a melyet a „legnagyobb“ Mester ily találó szavakban fejezett ki részükre:

— A kik szinte a többinél fényesebben láttak is, ugyancsak istenes csalárdásznak és üdvösséges álnokságnak tartották, a melyek által ők haszonnal csalattathatnak meg . . . (*Kálvin*: Institutio. III. kv. V. 1.)

Nem ily keserű hangon nyilatkozik 18 év múlva, 1882. április havában a nemes gondolkozású Ballagi már sírban nyugvó ellenfeléről.

Mindenekelőtt útalva *szerfölött kényes* helyzetére, egyúttal kijelenti, hogy neki a *história nem szaka*. (S így tehát nem is tehető felelőssé az orthodox történetíróról mondottakért!) Nem is akar ő vállalkozni egyébre, mint *kifejezést adni a közhangulatnak*, mely Debreczen jeles fiának elvesztét kísérte.

Azután kijelenti, hogy a theologia terén különösen az orthodoxia érdekében ellene vívott hosszú harcztette Révész nevezetessé. E vitáról neki lehetetlenség igaz ítéletet mondani. A mihez pedig kétségkívül jobban értett volna, mint a történelemhez. Úgy látszik nem akarta a sír felett ismételni híres nyilatkozatát, mit azelőtt 10 évvel világgá bocsátott: „*Sír a lélek bennem, ha elgondolom, mi volt Révész Imre néhány évvel ezelőtt és mi ő ma!*“ (Prot. Egyh. és Isk. Lap. 1872. 9. sz. V. ö. Figyelmező. 1872. 118. 122.)

Ezért siet Ballagi hallgatói előtt csak a történetíró bementatni. S itt Révész ellen, a sorok közt, azt a megsemmisítő vádat emeli, hogy a közönség csalódott Révész Imrében, a ki az általa felköltött várakozást távolról sem elégítette ki. A magyar protestáns egyház történelmét várták tőle, a mibe ő (annyi nagyhangú ígélet után!) egész életén át belé sem fogott; sőt a történelmi módszerről nyilvánított nézetei szerint Ballagiként még csak belé sem foghatott volna.

Ha olyannyira megtetszett Révész Imre fiának a leleplezés (mi úgy is köztudomású volt!), azt is jó lesz végre belátnia, hogy a Servetügyre való visszatekintésnél, mintegy odavetve, „*mintaszerű mesteri feldolgozást*“, „*elbeszélő és műalkotó tehetséget*“, „*ügyes csoportosítást*“ stb. emlegetve a debreczeniek iránti figyelemből, nem kis ügyességgel kiválogatja „*Kálvin életéből*“ Ballagi mindazokat a szabadelvűnek tetsző vonásokat, a miket a néhai szerző a budapestiekre való tekintetből vegyített előadása közé; mindezeket aztán merészen egybeillesztvén, egy idealis, nem létező, modern történetíró rajzol Révész személyében, a ki Ballagink szerint: „*Servet halálra ítéltetésének nem mentegetése, még kevésbbé igazolása, hanem pusztán csak magyarázata tekintetéből hivatkozott művében a XVI. sz.-i fogalmakra, positiv törvényekre és gyakorlatra*“ és a ki „*nemcsak a hitüldözés jogosultságát határozottan kárhoztatta, hanem a vallási türelmetlenséget még magában Kálvinban is rosszalja és elítéli.*“ (Emlékbeszéd R. I. fölött. 26—29.)

Még egy borongó pillantást vetve Révész oly szépen emelkedő pályájára, felemlíti Ballagi annak szomorú elhanyaglását is, mely saját szebb múltjával hozta őt ellenkezésbe, mikor a hol szabadelvű, hol orthodox Révésznek végtére el kellett kedvetlenednie mindentől, látva, hogy a körülte állók haszontalan lom gyanánt lökik el a régi szent meggyőződéseket. Ezek után a szónok ily kegyeletes óhajítással végzi beszédét: „*Boldognak fogom mondani magamat, ha sikerült Révész lelki nagyságát kellő világitásba helyeznem, hogy nemes élete rajzában követésre méltó példa legyen maradékainknak is bemutatva.*“ (U. o. 30. — V. ö. Ker. Magvető. XVI. 1881. 65.)

Nem tudom, meg tudja-e érteni az atyja nagysága iránt oly kegyeletes elfogultsággal viseltető Révész Kálmán, mily nemes érte-

lem rejlik az emlékbeszéd itt bemutatott kiengesztelő hangjában: mint szeretett volna az ép' oly praktikus, mint „fenkölt gondolkozású“ Ballagi az orthodoxia elesett bajnokának sirhalma fölött békejebbot nyújtani a vezérfelen ellenpártnak, hogy a hosszú ádaltan harc helyett ezentúl inkább az újraalkotás békés munkájához lássanak.¹⁾ Ha nem tudja, vagy nem akarja felfogni e szavak igazi értelmét, akkor saját atyjának szellemét idézhetem fel a Révész Imre emlékét hamis színbe öltöztető fiú ellen. A ki nem is álmódva arról, hogy valaha éppen Ballagival kívánják az ő roskadó tekintélyét megtámogatni, nem valami „fenkölt gondolkozásúnak“ mutatta be saját hívei előtt ama „megdöbentő fogalomzavarban hánykodó“ és „kongó úrt“, mely szokott „*rágalmaival*“ szellemi süyedéssel és szellemi bukással, múltja iránti hűtlenséggel és következtelenséggel, azonkívül ráfogások, ferdítések és befeketítések gyártásával vádolja őt s a ki, különösen mióta ő Kálvin életét megírta s e nagy embernek a külföldi protestáns tudományosság előtt régóta tisztában álló becsületét (!) védelmezni merészelve, „tribunálként figurálni erőlködő szerencsétlen lapjában“, a hol csak telheti, rendszeresen támadja, ostromolja és gyalázza, annyira, hogy ez már, legalább Révész előtt, egyike lett a legmegszokottabb dolgoknak a világon. (*Figyelmező*. 1872. 120—123. 183. stb.)

Ime a Ballagi és Révész közt fennállt viszony a legtermészetesebb megvilágításban! Nem akarjuk e gyászos harc többi sebeit is felszakgatni, hogy a lesújtó eredményt a maguk megdöbentő sivárságában tárjuk olvasóink elé. Csupán megbotránkozásunknak adunk élénk kifejezést, hogy Révész Imre fiának bárminő eszköz is jó, csakhogy az avatatlanokat a megrendült családügy igazi mivolta felől egy ideig kellemes csalódásban tarthassa; csakhogy a debreczeni jóféle homokra épített *felemás* tekintélyt, a játszó gyermekek eme csoda bálványát, ideig-óráig megóvhassa a megérdemlett feledéstől.

Révész Kálmán többi nem oly kitűnően családias jellegű észrevételével nagyon könnyen leszámolhatunk.

KANYARÓ FERENCZ.

(Befejező közl. köv.)

¹⁾ Hasonló kegyeletes eljárást tanúsítottak másik oldalon az unitáriusok is az elhunyt debreczeni történetíró iránt. Ezek 1872-ben s azután is a *Figyelmezőnek*, Révész lapjának, „ellenük szórt *rágalmait*“ a *Ker. Magvető* VII. kt. 164—166. 318—331. stb. lapjain olvasható határozottsággal verték vissza s bizony nem valami hízelgően nyilatkoztak a szüntelen reájok támadó ellenfélről; ellenben a váratlanul kimult történettudóst kitüntető részvétben és a leggyöngédebb megemlékezésben részesítették. (Lásd: *Ker. Magvető*. XVI. 64. 65.) Soka senkinek se jutott volna eszébe sirjából ismét földézni ezt a minden gyorsabb haladásnak oly csökönyös makacssággal útjában álló szellemet s újból számon kérni tőle azokat a vele el nem temetett rágalmakat, ha fia, R. Kálmán, fenhéjázó röpiratával ki nem hívja az „*unitárius történetírás*“ megtórló kritikáját. Ballagié helyett ugyan miért nem az unitáriusok panegyricumát állítja fel R. K. közibénk igazlító bírónak? Avagy miért nem idézgeti döntő szaktekintélyképpen az akkori napi lapok szintén kegyeletes megemlékezéseit?

Párisi levél.

Páris, 1894. sept.

(A zsidókhöz írt levél theológiája — tudori értekezés Ménégóz E.-tól. I. vol. in 8° Fischbacher kiadásában. A francia szabadelvű lelkészek testvéri egyesülete. Reville André halála.)

Szerkesztő Úr!

A zsidókhöz írt levél theológiájának írója nem egyetemi tanuló, hanem a párisi theol. facultás egyik legkitűnőbb tanára. Már néhány év óta tanítja a lutheránus hittant kitűnő eredménnyel.

A tudorság megszerzésénél valamely tétel védelmezése csaknem formalitásnak látszik. De mikor a tárgyalás komolylyá, emelkedetté és egyszersmind mélylyé lesz, ez az igazi nyilvános vita, mikor a tudorrá avatandó és a vizsgálatok csaknem ugyanazon színvonalon állanak. Mint a facultás dekánja, a vita elnöke megindult szavakban mondotta, az ily tudományos vita a theol. facultás diadala, mely a facultás tanításának nagy becséről tesz bizonyosságot. A leendő lelkészek, a kik az ily leczkéket követik, nem lesznek felelőletes emberek, vagy legalább kifogásolhatók.

A facultás nagy termét válogatott közönség töltötte bé: a College de France és a Sorbonne tanárai, lelkészek és világiak voltak jelen e minden tekintetben nevezetes vitán. Növelte az érdekeltséget az is, hogy e tárgyról Ménégóz munkája az egyetlen francia nyelven. Ménégóz műve oly mélyreható és teljes tanulmány, a milyent csak a jelen történelmi és exegetikai ismeretek mellett írni lehet. És a tanúltsággal oly világos előadást egyesít, hogy az ember fárasztás nélkül olvashatja. S a mi által főleg figyelmet kelt, az gondolatainak függetlensége, mit minden lapon észre lehet venni.

Nem kicsiny feladat e munkát néhány sorban ismertetni. Mindazonáltal megkísértem úgy az ismertetést, mint azoknak a különbségeknek jelzését, melyek Ménégóz és Sabatier tanár között vannak.

Az első részben, az úgynevezett bevezetésben Ménégóz főleg történelmi oldalról tárgyalja a kérdést. Mikor íratott a zsidókhöz írt